

*Przemiany krajobrazu kulturowego na czesko-niemieckim pograniczu od roku 1918 do
współczesności na przykładzie gminy Dolní Žandov*

streszczenie

Przedmiotem niniejszej pracy są przemiany krajobrazu kulturowego czeskiego pogranicza w latach 1918-2014. Opiera się ona w głównej mierze na badaniach terenowych, prowadzonych przez autorkę w latach 2013–2014 w miejscowości Dolní Žandov, siedzibie niewielkiej gminy w północno-zachodniej części Republiki Czeskiej w dawnym powiecie chebskim. Na badania terenowe składały się cztery wyjazdy terenowe, w wyniku których autorka przeprowadziła 35 wywiadów, zarówno z przesiedlonymi mieszkańcami gminy, jak i przybyłymi po 1945 roku osadnikami, oraz opracowała 4, zachowane w fonotece Muzeum w Chebie. Wywiady te stanowią podstawowe źródło wykorzystywane w pracy. Prócz nich wśród źródeł znalazły się materiały zgromadzone przez autorkę podczas kwerend archiwalnych i bibliotecznych w archiwach, bibliotekach i muzeach w Pradze, Libercu, Chebie, Mariánských Lázních, Berlinie, Marburgu, Jenie i Bayreuth. Analizie zostały poddane materiały dotyczące funkcjonowania gminy przed i po wojnie, dokumenty oficjalne (zapisy z zebrań lokalnych organizacji, korespondencja urzędowa, spisy ludności), jak również prywatne (listy, dzienniki, zapiski) oraz czasopisma z epoki.

Praca składa się z trzech części. W pierwszej z nich przedstawiona została wykorzystana w pracy metodologia. Centralnym zagadnieniem omawianym w tej części rozprawy jest ocena korzyści, płynących z wykorzystania narzędzi z obszaru studiów nad krajobrazem (*landscape studies*) i studiów nad rzeczami (*material culture studies*) w badaniach nad relacjami czesko-niemieckimi. Korzyści te są dwojakie. Po pierwsze, uwzględnienie przestrzeni jako podmiotu zaangażowanego w historię, na które pozwala użycie metodologii z zakresu studiów nad krajobrazem, pozwala na poruszenie w

badaniach tych zagadnień, co do których nie zachowały się żadne ludzkie świadectwa. Po drugie, badanie rzeczy i obiektów – pozostawionych przez przesiedlonych mieszkańców, a wykorzystywanych przez nowych – ich miejsca w krajobrazie i w pamięci pozwala na uzyskanie szerszego spojrzenia na cały omawiany okres historyczny. Spojrzenie to stwarza szansę na uwolnienie od opozycji związanych z narracjami prowadzonymi z pozycji narodowościowych. Daje tym samym możliwość wypracowania zupełnie nowego podejścia do tak bolesnych wydarzeń historycznych jak wysiedlenia i następujące w późniejszym okresie zmiany społeczno–polityczne. Wszystkie one pozostawiły po sobie ślady w krajobrazie.

Druga część pracy poświęcona została opisowi i analizie konkretnych miejsc, które byli i obecni mieszkańcy Žandova wiążą z kolejnymi okresami w lokalnej historii. Miejsca związane z pierwszym, międzywojennym okresem (1918–1938) to czeska szkoła, niemieckie przedszkole i niemiecki pomnik ku czci żołnierzy poległych w I wojnie światowej (*Kriegerdenkmal*). Autorka pokazuje, że czeskie i niemieckie narracje o tych miejscach różnią się w znaczący sposób. Tym samym obiektom w obu tych grupach przypisywane są odmienne jakości. Centralną kategorią zastosowaną w opisie kolejnego okresu, dekady 1938–1948, jest przemiana własności. Opisany został w ten sposób dom pozostały po żydowskich właścicielach w Žandovie (uznany przez autorkę za nie-miejsce pamięci) oraz teren byłego obozu RAD, który po wojnie został wykorzystany jako obóz przejściowy dla wysiedlanych niemieckojęzycznych mieszkańców gminy, a później jako obóz organizacji pionierskiej. Ostatni z okresów, po roku 1948, opisano przy pomocy dwóch rodzajów charakterystycznych dla powojnia przestrzeni: granicy (a szczególnie strzeżonej strefy przygranicznej) i gospodarstw kolektywnych (w tym obiektów przynależących do JZD – zjednoczonej spółdzielni rolniczej). Przy wykorzystaniu tych opisów podjęta została próba zrekonstruowania znaczenia pojęć „wspólne” i „nasze”, a także pokazania, w jaki sposób ślady przeżyć traumatycznych przechowane zostały w postrzeganym i opisywanym przez rozmówców krajobrazie.

W trzeciej części pracy analizie poddane zostały trzy kolejne „warstwy” krajobrazu kulturowego Žandova. Pojęcie „warstwy” jest tu kategorią analityczną wykorzystaną do

nazwania dającego się wyodrębnić elementu lub elementów krajobrazu lub pewnego zespołu jego składowych, które opisać da się przy pomocy jednego wyraźnego pojęcia. Pierwszą z wyodrębnionych warstw są ruiny rozumiane jako „to, co postrzegane jest jako zrujnowane”. Na drodze ich analizy autorka wysuwa jedną z kluczowych tez pracy, która głosi, że z perspektywy mikrohistorycznej przełomową datą, wyznaczającą granicę pomiędzy okresami historycznymi, jest nie rok 1945, ale 1948. Weryfikacji poddany zostaje także występujący w potocznym dyskursie pogląd, że czeskie pogranicze jest „krajem ruin”, który okazuje się prawdziwym, ale jedynie pod warunkiem, że samą ruinę uzna się za coś, czemu przypisywane są pozytywne wartości. Kategoria ruiny pozwala także dostrzec pewną charakterystyczną właściwość jaką posiada krajobraz, którą dostrzec można w narracjach rozmówców. To, co z krajobrazu pamiętane – te jego elementy, które już fizycznie nie istnieją – mogą być i są dla postrzegających krajobraz równie realne, jak te elementy krajobrazu, które wciąż faktycznie istnieją.

Drugą z warstw krajobrazu jest sacrum. Autorka analizuje tu znaczenia takich obiektów jak kościół, kaplica i cmentarze (wojskowy i cywilne: czeski, niemiecki, żydowski). Analiza pokazuje, jakim przesunięciom uległa sakralność elementów krajobrazu: niektóre z nich – do tej pory postrzegane jako sakralne – przestały wiązać się z taką identyfikacją, w innych miejscach zmienił się sposób rozumienia sakralności (choć nadal są sakralne, to przestaje się to wiązać z ich przynależnością do instytucjonalnej struktury kościoła rzymskokatolickiego)

Trzecia z warstw to „uzdrowiskowość”. Žandov znajduje się w pobliżu „trójkąta uzdrowiskowego”, a na terenie gminy znajdują się źródła wód mineralnych. Jak pokazuje analiza, uzdrowiskowość nie jest czymś przypisywanym temu terytorium obecnie, a jedynie historycznie. Rozmówcy nie postrzegają swojej gminy jako terenu posiadającego walory uzdrowiska. Pamięć o dawnej uzdrowiskowości wiąże się jednak nie tyle z miejscami, co z postaciami dwóch niemieckojęzycznych doktorów, działających na terenie miejscowości w okresie przed- i powojennym. To oni stają się nośnikami uzdrowiskowości, której potencjał nie zostaje dostrzeżony w samej przestrzeni. Co więcej, szczególnie postać jednego z lekarzy uznać można za „soczewkę pamięci”. We wspomnieniach o nim

powracają miejsca i przestrzenie, o których nie wspomina się z uwagi na nie same, a jedynie w powiązaniu z tą jedną konkretną osobą.

Analiza prowadzona w pracy pokazuje, w jaki sposób obserwacja przemian zachodzących w krajobrazie może dać nową perspektywę postrzegania okolicy przez jej mieszkańców. Daje też nową i świeżą mikrohistoryczną perspektywę w złożonych zagadnieniach relacji międzykulturowych na pograniczu, której narracja makrohistoryczna nie jest w stanie ująć w sposób zadowalający i dostatecznie zniuansowany.

Karolina Ciel-Bozalska